

ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

© Гришко О. І., 2017

<http://orcid.org/0000-0002-9149-3992>

© Клевака Л. П., 2017

<http://orcid.org/0000-0001-6924-8221>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.843217>

У статті розглядаються поняття «методи навчання», класифікація методів навчання. Обґрунтовується необхідність вивчення організації навчання у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виходячи з того, що цей період характеризується реформаторськими змінами та перетвореннями в галузі жіночої освіти, активним розвитком та становленням середніх жіночих навчальних закладів. Аналізуються методи організації навчання, які існували у середньоосвітніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії: словесні, наочні, практичні. Висвітлюється сучасне впровадження в Україні та світі гендерного підходу до навчання. Описуються видозміни освітнього процесу залежно від статі, визначенні видатним вченим і педагогом П. Каптерев. Наводяться дані про ланку сучасних українських жіночих навчальних закладів різних рівнів і типів. Визначається поняття «педагогічна інноватика». Описується особливості використання інноваційних методів навчання – індивідуалізації та кооперації – в закладах, які працюють згідно гендерного підходу.

Ключові слова: жіноча освіта, жіночі навчальні заклади, методи навчання, традиції та інновації, інноваційне навчання, регіональна освіта, Полтавська губернія, Україна.

Гришко О. И., Клевака Л. П. Сочетание традиционных и инновационных методов организации учебного процесса: гендерный подход.

В статье рассматриваются понятие «методы обучения», классификация методов обучения. Обосновывается необходимость изучения организации обучения во второй половине ХІХ – начале ХХ в. исходя из того, что этот период характеризуется реформаторскими изменениями и преобразованиями в области женского образования, активным развитием и становлением женских учебных учреждений. Анализируются методы организации обучения, которые существовали в женских учебных учреждениях Полтавской губернии: словесные, наглядные, практические. Описываются использование в Украине и мире гендерного подхода к обучению. Рассматриваются видоизменения образовательного процесса в зависимости от пола ребенка, согласно концепции П. Каптерева. Приводятся данные об современных украинских женских учебных учреждениях разных уровней и типов. Определяется понятие «педагогическая

инноватика». Описывается особенности использования инновационных методов обучения – индивидуализации и кооперации – в учреждениях, работающих в русле гендерного подхода.

Ключевые слова: женское образование, женские учебные заведения, методы организации обучения, традиции и инновации, инновационное обучение, региональная образование, Полтавская губерния, Украина.

Hryshko O., Klevaka L. Combination of traditional and innovative methods of organization of educational process: gender approach.

The article discusses the concept of "learning methods", which offered modern Ukrainian researchers classification of teaching methods according to various criteria. The necessity of studying the organization of studies in the second half of XIX – early XX century. assuming that this period is characterized by reform changes and transformations in women's education, active development and formation of female secondary schools. Analyzes the methods of teaching, which existed from upper secondary female education Poltava region in the second half of XIX – early XX century: verbal (lecture, explanation, story, conversation, work with book), visual (observation, illustration, demonstration), practical (exercises and practical laboratory work) – the data gleaned from the State archive of Poltava region, Central State historical archive Ukraine reveals the current implementation in Ukraine and worldwide gender approach to learning. It describes the modification of the educational process depending on gender, identifying outstanding scientist and teacher P. Kapterev. The data link of Ukrainian female educational institutions of different levels and types based its work on the experience of educational activities of women's education second half of XIX – early XX century: Women classes at secondary schools of I-III levels, women's evening school and high school public and private subordination, private-school education. It is established that gender approach to education promotes today increase in his humanization therefore it extends and becomes popular in the European countries more and more. In America, this approach to the organization of training, existed a long time and has remained still. Today schools for girls exist in student teaching of England, Russia (St. Petersburg, Moscow, Yaroslavl), Belarus (Minsk), the countries of the Baltics. Separate training of girls and boys happens now already in new information society therefore we see further work in such institutions of Ukraine in introduction in them as traditional and innovative methods of training. Determine the term "educational Innovation". Describes the introduction of innovative teaching methods –indyvidualizatsiyi and cooperation – in facilities that operate under the gender approach. The mentioned article in traditional and innovative methods (efficiency we have shown above) should use the organization of a separate study. The prospect of further scientific studies consider the issue more detailed coverage of the implementation of individualized and cooperative learning in schools, which operate under the gender approach.

Key words: female education, secondary female education, methods of teaching, tradition and innovation, learning innovation, regional education, Poltava province, Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасна освіта підростаючого покоління не може не спиратися на досвід минулого. Використовувати його, збагачувати, поповнювати новими розробками – саме це є невід’ємною частиною роботи науковців, методистів, педагогів у реаліях сьогодення України.

Успіх навчання залежить як від правильного визначення його мети і завдань, так і від способів їх досягнення, тобто від методів навчання. Незважаючи на те, що методи навчання використовуються протягом багатьох століть, з самого виникнення школи, розробка теорії методів навчання залишається актуальною і по сьогоднішній день. Розвиток теорії та практики навчання в сучасному світі висуває нові вимоги як до змісту навчання, так і до свідомого його проектування на основі розумного поєднання традиційних та інноваційних методів організації навчального процесу.

У педагогіці немає єдиної точки зору щодо класифікації методів навчання. Останні класифікуються вченими на різних засадах: за джерелами здобуття знань (М. Верзілін, Є. Голант, Є. Перовський, М. Сорокін, С. Шаповаленко та ін.), за дидактичними цілями (І. Огородников), за рівнем пізнавальної діяльності (І. Лернер, М. Скаткін), за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці (О. Біляєв, Л. Рожило, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.), за рівнем проблемності засвоєння знань (М. Махмутов), на основі цілісного підходу до процесу навчання (Ю. Бабанський), на основі цілісного підходу до навчальної діяльності (А. Алексюк) та ін. Проте, усі науковці зазначають, що оптимізація сучасного педагогічного процесу безпосередньо залежить від вибору методів навчання. Саме тому, на нашу думку, актуальним є вивчення вітчизняного історико-педагогічного досвіду щодо ефективного застосування методів організації навчання в сучасних умовах. При цьому ми звертаємо увагу на залежність методів навчання від прогресу суспільства. Інформаційне суспільство вимагає від педагога переосмислення можливостей засвоєння матеріалу особами, які отримують знання за допомогою інноваційних методів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить про надання значної уваги сучасними дослідниками різним питанням жіночої освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. Цю проблематику висвітлили у своїх наукових доробках такі дослідники: О. Аніщенко, В. Вірченко, В. Добровольська, Л. Єршова, О. Литвиненко, М. Рижкова, Т. Сухенко, Т. Тронько, Т. Шушара та інші.

Так, у вищезазначених дослідженнях, окрім особливостей регіонального розвитку жіночої освіти, діяльності жіночих навчальних закладів різних відомств, проаналізовано методи, форми і засоби організації ефективного навчально-виховного процесу. Проте, ознайомлення з історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень використання обґрунтованих науковцями надбань у сучасних навчальних закладах України. Вивчивши методи в історичному аспекті і спираючись на них, ми пропонуємо також використовувати у практиці навчання сучасні інноваційні методи.

Мета статті – визначити і схарактеризувати методи організації навчання у середніх жіночих освітніх закладах Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст., з'ясувати, якими інноваційними методами поповнився їх арсенал у сучасних навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. Організаційні методи навчальної діяльності жіночих навчальних закладів змінювалися і розвивалися разом із суспільним розвитком, на цей процес впливали різні чинники, зокрема, державні освітні стандарти, педагогічний досвід навчальних закладів, новаторська діяльність педагогів-методистів, залучення благодійних коштів для покращення навчально-виховного процесу та інше. Вивчення методів організації навчання у другій половині XIX – на початку XX ст. є особливо важливим, оскільки цей період характеризується реформаторськими змінами та перетвореннями в галузі жіночої освіти, активним розвитком та становленням середніх жіночих навчальних закладів.

Методи навчання – це упорядкована за певним принципом спільна цілеспрямована діяльність учителя і учнів, що являє собою систему прийомів або способів і спрямована на розв'язання навчально-виховних завдань [6, с. 138]. Розглядаючи методи організації навчання у середніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії звернемося до традиційної (за джерелом отримання знань) класифікації, яка дозволяє виокремити словесні, наочні та практичні методи навчання. Так, до словесних методів організації навчання у жіночих освітніх закладах регіону зазначеного періоду належали: усне викладання знань (лекція, пояснення, розповідь), бесіда, робота з книгою.

Учениці середніх жіночих навчальних закладів протягом усього часу навчання вивчали: Закон Божий, російське та французьке читання і граматику, російську словесність, арифметику, німецьке читання, письмо і граматику,

російську та загальну географію, російську, грецьку та римську історію, історію російською мовою, всесвітню історію та географію французькою мовою, міфологію, фізику, рукоділля, малювання, співи, танці, риторіку, логіку, педагогіку, дидактику (Полтавський інститут шляхетних дівчат); Закон Божий, чистопис, російську, німецьку та французьку мови, російську словесність, географію, історію, природознавчу історію, арифметику або/та математику, фізику, педагогіку, рукоділля, малювання, співи, танці, космографію, гігієну, латинську і англійську мови, українську мову (з 1917 р.), філософську пропедевтику, господарювання, гімнастику, хоральний спів (державні та приватні жіночі гімназії); Закон Божий, читання на російській і слов'янській мові, чистопис та малювання, арифметику до потрібного правила включно, російську граматику, французьку і німецьку мови, стислу слов'янську граматику, стислу загальну географію, російську історію та загальну історію в стислом викладенні, фізику, церковні співи, рукоділля, природознавство, гімнастику, педагогіку, дидактику, методики викладання навчальних дисциплін початкової школи (жіночі єпархіальні училища) [5, с. 127-129].

Перевага в процесі викладання вищезазначених навчальних дисциплін надавалася усному способу передачі педагогами знань за допомогою лекцій, пояснень, розповідей та бесід з ученицями. У зазначений період використовувався методи акроаматичний (лекційний) та еротематичний (запитальний). Так, усне опанування навчального матеріалу передбачало зв'язний виклад навчальної інформації учителем за допомогою лекції, розповіді, пояснення. Якщо матеріал подавався через розповідь, то вона поділялась на окремі епізоди; пояснення – на окремі частини; міркування – на основну думку, додаткову і обґрунтування. Зміст викладеного навчального матеріалу мав відповідати принципам чіткості, зрозумілості, зацікавленості; час викладу матеріалу – узгоджуватись із віковими та індивідуальними особливостями учениць. Великої популярності серед педагогів того часу набув метод запитань і відповідей. Пропоновані вчителем запитання поділялися на дві групи: запитання для перевірки знань та навідні запитання. Запитання та завдання для перевірки допомагали вчителю дізнатися, чи розуміють учениці навчальний матеріал і як вони засвоїли вивчене. Навідні ж питання мали на меті пробудити думку учениць, підвищити інтерес до роздумів, породити нові ідеї, сприяти розвитку сконцентрованості, самостійності. Даючи навідні запитання

ученицям учитель вивчав їхнє мислення і намагався привчати до послідовного викладу власних думок, до пізнання нових істин через зіставлення і порівняння вже засвоєних знань [3, с. 55].

Також, для засвоєння навчального матеріалу використовувалася робота з книгою, яка, по-перше, дозволяла ученицям самостійно набувати нових знань, закріплювати їх, розширювати та поглиблювати набуті на уроках знання; по-друге – спонукала до оволодіння методами самоосвіти, а саме: способами користування книгою, періодичними виданнями, довідковою літературою. Як зазначають архівні розвідки, у середніх жіночих навчальних закладах Полтавської губернії використовували такі види самостійної роботи учениць з друкованим матеріалом: самостійне опанування знань за підручником, навчальним посібником; підготовка відповідей за підручником, іншими джерелами на поставлені учителем заздалегідь запитання; читання тексту підручника або навчального посібника з метою закріплення здобутих знань; розгляд і аналіз ілюстрацій, таблиць; написання реферативних повідомлень з самостійно прочитаних джерел. Наприклад, у недільні та святкові дні, під час канікул учениці Полтавської Маріїнської жіночої гімназії отримували завдання для самостійного опрацювання: читання книг, опрацювання підручників та навчальних посібників за темами, написання доповідей і рефератів [5, с. 132].

Серед наочних методів організації навчання у жіночих навчальних закладах Полтавщини педагоги активно використовували: спостереження, ілюстрацію, демонстрацію. Спостереження як метод навчання забезпечував безпосереднє сприйняття явищ дійсності. Ілюстрація матеріалів здійснювалася у статистичному вигляді (мінерали, метали, живі рослини, малюнки, картини, портрети, географічні карти, атласи, схеми, таблиці тощо). Під час показу ілюстрацій учениці не лише сприймали навчальний матеріал, але й здійснювали роботу з ним: вказували, що зображено, пояснювали зміст ілюстрацій, порівнювали їх, складали за ними розповіді тощо. При демонстрації матеріали показували в динаміці (під час проведення експериментів з фізики або хімії, креслення на дошці схем, таблиць, показ картинок за допомогою проєкційного ліхтаря Стюарда). Наприклад, лекція з елементами демонстрації розпочиналася з повідомлення теми, далі демонстрували картинки, лише після цього учитель пояснював їхній зміст, повідомляючи навчальний матеріал [3, с. 11-13].

Усне та наочне вивчення матеріалу з усіх навчальних предметів передбачало застосування аналізу і синтезу. Після знаходження частин цілого, головних та допоміжних думок, розглянуті елементи вивченого учениці об'єднували і створювали цілісний змістовний образ. Педагоги закликали, щоб відкриття нових знань, поділ їх змісту на окремі складові і узагальнення цих складових здійснювалося самими ученицями. Учитель мав лише керувати розумовою діяльністю дівчат та спрямовувати їхні думки у правильний напрям раціональним способом. Наприклад, при викладанні «Арифметики», з метою покращення рівня засвоєння знань, використовували рахівницю, малюнки на дошці, предмети, фігури; «Географії» та «Історії» – карти, глобуси, плани, картини тощо. Таке наочне навчання не лише пробуджувало основні відчуття і уявлення, але й оживляло саме викладання [8, с. 55].

До практичних методів організації навчання у жіночих освітніх установах Полтавської губернії належали: вправи, лабораторні та практичні роботи. Зазначені методи використовувалися з метою поглиблення ученицями знань, формування умінь та навичок. Виконання вправ здійснювалося задля розвитку уваги, спостережливості, мислення, самостійності, наполегливості в подоланні труднощів, відповідальності тощо. Під час навчання учениць педагоги використовували усні та письмові вправи. Усні вправи були необхідними для опанування вмінь користуватися мовою, рахувати без використання засобів фіксації зображення. Письмові вправи використовувалися для розвитку логічного мислення і мови. Для засвоєння ученицями знань пропонувалися також тренувальні (за зразком, за інструкцією) і контрольні (для перевірки рівня знань) вправи.

Лабораторний метод організації навчання застосовувався при здійсненні експериментів з фізики та хімії. Ефективність засвоєння ученицями знань досягалася за рахунок використання навчального приладдя для лабораторних робіт. Практичні роботи передбачали використання набутих знань у ситуаціях, наближених до життєвих (вимірити, зіставити, зробити висновки). Варто зазначити, що з цією метою, для дівчат в Полтавській приватній жіночій гімназії В. Ахшарумової здійснювалися екскурсії в місцевий музей, а педагогічний колектив Гадяцької приватної жіночої гімназії М. Клепачевської постійно здійснював навчальні екскурсії в межах міста з метою ознайомлення учениць з місцевою флорою і фауною, будовою землі [7, с. 89]. У недільні та

святкові дні учениці гімназії В. Ахшарумової проводили досліди з фізики і природничої історії, відвідували і обговорювали виставки навчальних посібників, створювали експозиції власних робіт з малювання, рукоділля для батьків і родичів. Учениці гімназії мали власну ділянку при місцевій школі садівництва, на якій вирощували овочі, закріплюючи отримані знання з господарювання [10, с. 21].

Узагальнюючи результати аналізу історико-педагогічних джерел зазначимо, що вибір методів організації навчання учениць (словесні, наочні, практичні) залежав від типу навчального закладу: початкових, середніх або вищих державних, приватних, духовних жіночих установ. Усі вони покладені в основу методів, які використовуються і зараз.

Звертаючись до сьогодення, треба відзначити, що освіта в Україні з початку ХХ ст. до 90-х рр. цього ж століття передбачала спільне навчання дівчаток і хлопчиків, але за часів незалежності України вчені знову заговорили про впровадження гендерного підходу. Вони звернулися до ідей про видозміни освітнього процесу під впливом статі, видатного вченого, педагога П. Каптерева [4], який визначав найосновніші особливості чоловічого і жіночого типів. Виховання і навчання дівчаток – справа більш складна, ніж хлопчиків. Дівчатка швидше розвиваються, і тому організація навчально-виховного процесу вимагає більшої уваги. Якщо дівчатка розвиваються у всіх відношеннях швидше хлопчиків, то необхідно швидше здійснювати їхню освіту і виховання. Дівчатка також швидше усвідомлюють навколишній світ, краще розуміють стосунки між людьми, відзначаються більшою спритністю, на відміну від хлопчиків. Також П. Катеревим доведено, що дівчатка швидше збуджуються і швидше стомлюються. Вказана риса жіночого організму вимагає і відповідного пристосування в освіті. Очевидно, довготривала, одноманітна, напружена праця може зашкодити організму дівчинки. З одного боку, швидше розвиваючи свої сили, сильніше концентруючи увагу на предметі занять, дівчатка вимагають швидкого ходу навчально-виховного процесу і насиченого змісту уроків, але вони швидко втомлюються і раніше, ніж хлопчики, потребують відпочинку, перерви в роботі. Підкреслимо, що відпочинок на перерві в 10 хвилин не дає змоги їхньому організму відпочити [4]. Такі умови були створені для чоловічої школи і без всяких змін перенесені в загальну. Особливості жіночого організму не бралися і не беруться до уваги і зараз.

Вищезазначені властивості розвитку організму дівчат дають можливість стверджувати, що курс для них має бути більш енциклопедичним, ніж для хлопчиків. Не потрібно боятися вводити як доповнення до основних предметів так і до допоміжних, що з ними пов'язані. Це створить умови для розвитку пізнавальних інтересів, зробить навчання цікавішим. Занадто сконцентрована увага на однорідних предметах не може бути прийнята в таких школах. Варто вводити предмети, які дозволяють спостерігати за допомогою органів чуття, вимагаючи роздумів про навколишнє середовище [2, с. 3-4].

На сьогодні в Україні сформувалася досить потужна ланка жіночих навчальних закладів різних рівнів і типів, які ґрунтуються в своїй роботі на досвіді організації навчально-виховної діяльності жіночих навчальних закладів другої половини XIX – початку XX ст.: жіночі класи при загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів № 6 (м. Харків, з 2000 р.), № 37 (м. Полтава, 1990-1994 рр.), Галицинівської школи Миколаївської області (1992-1995 рр.); жіноча вечірня гімназія (м. Чернівці, з 2007 р.), жіночий лицей при школі-інтернаті № 13 (м. Київ, з 1992 р.), приватна спеціалізована загальноосвітня школа I-III ступенів з поглибленим вивченням англійської мови «Школа шляхетних дівчаток «Леді» (м. Боярка, з 2000 р.); жіноча гімназія при Олександрійському педагогічному коледжі імені В. Сухомлинського (1991-2004 рр.), вечірня жіноча гімназія «Перлина» (м. Полтава, 1995-2011 рр.), жіночий єврейський педагогічний коледж «Бет-Хана» (м. Дніпропетровськ, з 1995 р.) – педагогічна підготовка жіноцтва; приватний позашкільний навчальний заклад «Юна леді» при модельній агенції «Марго» (м. Полтава, з 2012 р.) [5, с. 175-176].

Зауважимо, що гендерний поділ освіти на сьогодні сприяє підвищенню гуманізації освіти, тому він все більше поширюється і стає популярним і в європейських країнах. В Америці, такий підхід до організації навчання, існував тривалий час та зберігся до цих пір. На сьогодні школи для дівчаток існують в педагогічній практиці Англії, Росії (Санкт-Петербурзі, Москві, Ярославлі), Білорусії (Мінську), країнах Прибалтики.

Зазначимо, що роздільне навчання дівчат та хлопчиків зараз відбувається вже в новому інформаційному суспільстві, тому подальшу роботу в таких закладах України ми вбачаємо у впровадженні в них окрім традиційних й інноваційних методів навчання. Дослідники проблем педагогічної інноватики

(О. Арламов, М. Бургін, В. Журавльов, Н. Юсуфбекова та ін.) намагаються співвіднести поняття нового у педагогіці з такими характеристиками, як прогресивне, позитивне, сучасне. Зокрема, В. Загвязинський вважає, що нове у педагогіці – це не лише ідеї, підходи, методи, технології, які у таких поєднаннях ще не висувались або ще не використовувались, а й той комплекс елементів чи окремі елементи педагогічного процесу, які несуть у собі прогресивне начало, що дає змогу в ході зміни умов і ситуацій ефективно розв'язувати завдання виховання та освіти [1, с. 1].

Інноваційні методи навчання на сьогодні поділяють на індивідуалізоване та кооперативне навчання. Індивідуалізоване навчання є методом викладання, який ураховує внесок кожного учня до процесу навчання. Цей метод ґрунтується на думці, що не може бути двох дітей, які могли би брати участь у навчальних заняттях цілком однаково. На заняттях учні виявляють власні знання, ставлення, навички, особливості темпераменту, гендерні відмінності тощо. Щоб досягти ефективного навчання, педагог повинен чутливо реагувати на ці розбіжності. При індивідуалізованому підході акцентується увага на участі самих дітей у процесі навчання та на досягненні впевненості, що навчання дійсно відбулось; створюється більш рівномірний баланс між потребами особистості та групи.

Кооперативне навчання – педагогічна інноватика, що застосовується в навчальній роботі учнів у групах і робить їх відповідальними за навчання один одного; при цьому кожен учень особисто підзвітний за своє власне навчання. Важливість кооперативного навчання обумовлена кількома аспектами: можливість установавання рівноправних партнерських стосунків між учителем та учнем; організація у процесі навчання продуктивної співпраці тих, хто навчається; можливість практичної реалізації суб'єкт-суб'єктного й особистісного зорієнтованого підходів до організації педагогічного процесу [9].

Висновки. Таким чином, саме ці традиційні та інноваційні методи (ефективність використання яких ми довели вище) потрібно використовувати, на нашу думку, при організації роздільного навчання. Перспективою подальших наукових розвідок вважаємо питання більш детального висвітлення впровадження індивідуалізованого та кооперативного навчання в навчальних закладах, які діють згідно гендерного підходу.

Література

1. Вакуленко В.М. Види інновацій в освіті та їх класифікація [Електронний ресурс / В.М. Вакуленко // Вісник НАДПСУ. – 2010. – № 4. – С. 1-12. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_4_4
2. Волошин П.М. Роздільне навчання в контексті реформування початкової освіти [Електронний ресурс] / П.М. Волошин // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Умань : УДПУ. – 2004. – Випуск 10. Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/10/visnuk_15.pdf
3. ДАПО, ф.773, оп. 1, спр. 15, 36 арк.
4. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / П.Ф. Каптерев. – М. : Педагогика, 1982. – 703с.
5. Клевака Л.П. Навчально-виховна діяльність жіночих навчальних закладах Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.П. Клевака. – Харків : ХНПУ, 2014. – 370 с.
6. Лекції з педагогіки вищої школи : навч. пос. / за ред. В.І. Лозової. – Х. : «ОВС», 2006. – С.136-170, 214-237.
7. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К. : И.Н. Кушнерев и К°, 1911. – В 11 разделах.
8. Пацалюк О. Форми, методи та засоби навчання на початку XX ст. / О. Пацалюк // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 53-56.
9. Софій Н. Інноваційні методи навчання та викладання [Електронний ресурс] / Н. Софій. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/method/1663/>
10. ЦДІА України, ф. 707, оп. 168, спр. 666, 28 арк.